

उर्वशी खण्डकाव्यको पात्रविधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

गुरुप्रसाद प्रसाइ

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर

२०६९

उर्वशी खण्डकाव्यको पात्रविधान

शोधनिर्देशक
उप-प्राध्यापक
डा. नारायणप्रसाद गडतौला

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
गुरुप्रसाद प्रसाद
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६९

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको एम.ए. दोस्रो वर्षका विद्यार्थी **श्री गुरुप्रसाद प्रसाइले उर्वशी खण्डकाव्यको पात्रविधान** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत शोधपत्र स्नातकोत्तर तहका लागि उपयुक्त भएकाले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

उप-प्राध्यापक डा. नारायणप्रसाद गडतौला
(शोधनिर्देशक)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि, कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०६९/ /

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृत पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र **श्री गुरुप्रसाद प्रसाइले** त्रि.वि. नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गर्नु भएको **उर्वशी खण्डकाव्यको पात्रविधान** शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख)

उप-प्रा.डा. नारायणप्रसाद गडतौला
(शोधनिर्देशक)

रमेश शुभेच्छु
(बाह्य निरीक्षक)

मिति : २०६९/ /

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तह दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु उप-प्रा.डा. नारायणप्रसाद गडतौलाज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न किसिमका बाधा-व्यवधानहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही बाटो निर्देशन गराएर अधि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय जीवनयापनको क्रममा आइपर्ने व्यावहारिक कार्यलाई पन्छाएर कुशल दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक श्रद्धाभाव कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सुझाव र सल्लाह दिई उत्प्रेरित गर्नु हुने नेपाली केन्द्रीय विभागका गुरुवर्ग तथा प्रस्तुत विषयमा शोधकार्य गर्ने अवसर जुटाउने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा आर्थिक र व्यावहारिक समस्याहरूसँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउनु हुने पूज्य पिता तुलसीराम प्रसाई र माता कृष्णमाया प्रसाईप्रति म आजीवन ऋणी छु । यसरी नै प्रस्तुत शोधको निम्ति आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने साथीहरू तथा त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय र रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पसप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

आफ्नो व्यावहारिक बोझलाई थामेर मलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउनु मरिमेट्ने दाइहरू ओमकृष्ण, जिवन, योगेन्द्र र मोहनप्रति र दिदीहरू मुना, धना र सञ्जुप्रति पनि म कृतज्ञता प्रकट गर्दछु साथै शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा ज-जसले जुन-जुन रूपमा जहाँ-जहाँबाट सहयोग पुऱ्याउनु भयो वहाँहरू सबै जनालाई नाम नलिईकनै म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु र शुद्धसँग टड्कण गरिदिनु हुने आदरणीय वृष रावलप्रति म आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष पेश गर्दछु ।

शोधार्थी
गुरुप्रसाद प्रसाइ
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

मिति : २०६९ / /

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१.१	विषय प्रवेश	१
१.२	समस्याकथन	२
१.३	उद्देश्यकथन	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५	अध्ययनको औचित्य	६
१.६	शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.७	शोधविधि	६
	१.७.१ सामग्री सङ्कलनको विधि	६
	१.७.२ अध्ययन विधि	६
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	७

दोस्रो परिच्छेद

सिद्धिचरण श्रेष्ठको खण्डकाव्ययात्रा र प्रवृत्ति

२.१	विषय प्रवेश	८
२.२	सिद्धिचरण श्रेष्ठको परिचय	८
२.३	साहित्य लेखनको प्रारम्भ	१०
२.४	साहित्यकार व्यक्तित्व	१०
२.५	खण्डकाव्य लेखन र विकास	११
२.६	सिद्धिचरण श्रेष्ठका खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्ति	१३
	२.६.१ विषयवस्तुगत प्रवृत्ति	१३
	२.६.२ पात्र चयनगत प्रवृत्ति	१४
	२.६.३ शीर्षक चयनगत प्रवृत्ति	१५
	२.६.४ परिवेश चित्रणगत प्रवृत्ति	१५
	२.६.५ सारवस्तुगत प्रवृत्ति	१६
	२.६.६ द्वन्द्व योजनागत प्रवृत्ति	१६
	२.६.७ रसाभिव्यक्तिगत प्रवृत्ति	१६
	२.६.८ लय प्रयोगगत प्रवृत्ति	१७
	२.६.९ भाषाशैलीगत प्रवृत्ति	१७
२.७	निष्कर्ष	१९

तेस्रो परिच्छेद

खण्डकाव्यमा पात्रविधानको सैद्धान्तिक परिचय

३.१	विषय प्रवेश	२०
३.२	खण्डकाव्यको परिचय	२०
	३.२.१ खण्डकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय मान्यता	२१
	३.२.२ खण्डकाव्य सम्बन्धी पाश्चात्य मान्यता	२४

३.३	खण्डकाव्यका तत्त्वहरू	२५
	३.३.१ कथावस्तु	२६
	३.३.२ पात्रविधान	२६
	३.३.३ विषयवस्तु तथा भावविधान	२७
	३.३.४ परिवेश	२७
	३.३.५ कथनपद्धति	२७
	३.३.६ लयविधान	२७
	३.३.७ बिम्ब-प्रतीकविधान	२८
	३.३.८ सर्गयोजना	२८
	३.३.९ भाषाशैली	२८
	३.३.१० गुण	२८
	३.३.११ रीति	२९
३.४	खण्डकाव्यमा पात्रविधान	२९
	३.४.१ पात्रको परिचय	२९
	३.४.२ पात्रको परिभाषा	३०
	३.४.३ पात्र सम्बन्धी मान्यता	३२
	३.४.३.१ खण्डकाव्यका पात्र सम्बन्धी पूर्वीय धारणा	३२
	३.४.३.२ खण्डकाव्यका पात्र सम्बन्धी पाश्चात्य धारणा	३३
	३.४.४ पात्रको वर्गीकरण	३४
३.५	खण्डकाव्यमा पात्रको भूमिका	३७
३.६	पात्र विश्लेषणको प्रारूप	३८
	३.६.१ जीवका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	३८
	३.६.१.१ मानवीय	३९
	३.६.१.२ मानवेतर	३९
	३.६.२ कार्यका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	३९
	३.६.२.१ प्रमुख	३९
	३.६.२.२ सहायक	३९
	३.६.२.३ गौण	३९
	३.६.३ लिङ्गका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	३९
	३.६.३.१ पुरुष	४०
	३.६.३.२ स्त्री	४०
	३.६.३.३ तेस्रो लिङ्गी	४०
	३.६.४ स्वभावका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	४०
	३.६.४.१ गतिशील	४०
	३.६.४.२ स्थिर	४१
	३.६.५ प्रवृत्तिका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	४१
	३.६.५.१ अनुकूल	४१
	३.६.५.२ प्रतिकूल	४१
	३.६.६ जीवनचेतनाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	४१
	३.६.६.१ व्यक्तिगत	४२
	३.६.६.२ वर्गगत	४२
	३.६.७ आसन्नताका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	४२

	३.६.७.१ नेपथ्यीय	४२
	३.६.७.२ मञ्चीय	४२
३.६.८	आबद्धताका आधारमा पात्रको वर्गीकरण	४२
	३.६.८.१ बद्ध	४३
	३.६.८.२ मुक्त	४३
३.७	निष्कर्ष	४३

चौथो परिच्छेद

'उर्वशी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पात्रहरूको अध्ययन

४.१	'उर्वशी' खण्डकाव्यको परिचय	४४
४.२	प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण	४६
	४.२.१ अर्जुन	४७
	४.२.१.१ जीवका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	४७
	४.२.१.२ कार्यका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	४८
	४.२.१.३ लिङ्गका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	५०
	४.२.१.४ स्वभावका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	५०
	४.२.१.५ प्रवृत्तिका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	५१
	४.२.१.६ जीवनचेतनाका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	५२
	४.२.१.७ आसन्नताका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	५२
	४.२.१.८ आबद्धताका आधारमा अर्जुनको चरित्रचित्रण	५३
	४.२.१.९ आदर्शवादी दृष्टिकोणबाट अर्जुनको चरित्रचित्रण	५३
	४.२.१.१० अध्यात्मवादी दृष्टिकोणबाट अर्जुनको चरित्रचित्रण	५४
	४.२.१.११ चेतन मनका प्रभावका दृष्टिले अर्जुनको चरित्रचित्रण	५४
	४.२.२ उर्वशी	५५
	४.२.२.१ जीवका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५५
	४.२.२.२ कार्यका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५५
	४.२.२.३ लिङ्गका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५६
	४.२.२.४ स्वभावका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५६
	४.२.२.५ प्रवृत्तिका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५७
	४.२.२.६ आसन्नताका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५८
	४.२.२.७ आबद्धताका आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५८
	४.२.२.८ जीवनचेतनाको आधारमा उर्वशीको चरित्रचित्रण	५९
	४.२.२.९ यथार्थवादी दृष्टिकोणबाट उर्वशीको चरित्रचित्रण	५९
	४.२.२.१० भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट उर्वशीको चरित्रचित्रण	६०
	४.२.२.११ अचेतन मनका प्रभावका दृष्टिले उर्वशीको चरित्रचित्रण	६०
४.३	निष्कर्ष	६१

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अनु.	:	अनुवादक
आ.सं.	:	आठौँ संस्करण
एम्.ए.	:	मास्टर्स अफ आर्ट्स
चौ.सं.	:	चौथो संस्करण
छै.सं.	:	छैटौँ संस्करण
डा.	:	डाक्टर
ते.सं.	:	तेस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
पृ.	:	पृष्ठ
प्रा.	:	प्राध्यापक
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
सम्पा.	:	सम्पादक